

РОДИННІ ТА КАЛЕНДАРНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ: СВІТ ДИТИНСТВА

У статті розглядаються традиції родинного виховання та навчання які базуються на досвіді народної педагогіки. Показано роль і місце дитини в родині й громадському оточенні, використовуючи обрядодійства родинних та календарних свят як етнокультурне самовираження українців. Досліджуючи традиційну культуру нашого народу переконуємося, що родина є самобутнім національно-культурним середовищем для всебічного розвитку дитини.

Ключові слова: народні традиції, обрядодійства родинних та календарних свят, етнопедагогіка.

Невичерпним джерелом родинного виховання та навчання дитини була народна педагогіка. Без сумніву великий пласт знань про світ і людину, моральні й етичні цінності, які виробили українці протягом віків, знайшли своє відображення в народних традиціях і обрядах, усній поетичній творчості, народних ремеслах. Всі ці культурні надбання стали маркерами родинної школи та практичної підготовки дитини до життя. Великий педагог К. Ушинський, досліджуючи українську етнопедагогіку, зауважив, що виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу... Виховання, якщо воно не хоче бути безсилим, має бути народним. У кожного народу своя особлива національна система виховання¹.

Дотримуючись традицій, черпаючи народні знання про світ, в родині дитина дістає перші уроки життя й формується як особистість та носій культурних цінностей, адже саме в родині закладаються підвалини духовно-морального, фізичного, інтелектуального розвитку, а також відбувається трудове виховання дитини (долучення до виконання посильної праці).

Нашою метою є розкриття феномену родинних та календарних традицій, які забезпечують всебічний розвиток підростаючого покоління й розкривають унікальний світ дитинства, зберігаючи родинно-побутову культуру та самобутність українців. Показати почесне місце дитини в родині, громадському оточенні й вагому роль в родинній та календарній обрядовості.

Для багатьох є цікавим саме поняття «народна педагогіка» та його тлумачення. Відомо, що педагогіка в загальному розумінні слова – це наука про виховання й навчання підростаючого покоління. Отже, народна педагогіка – це галузь педагогічних знань і досвід народу, система поглядів на навчання і виховання дитини; це система методів і засобів виховання, які передаються від покоління до покоління і засвоюються як певні знання, вміння і навички. Засоби народної педагогіки знайшли своє відображення й втілення у рідній мові, традиціях, фольклорі, народних святах та обрядах, символах, у народних іграх та іграшках, а також, у практиці трудового виховання, народних ремеслах тощо. Зародження української етнопедагогіки сягає далекого минулого. Повчання, застереження, поради для дітей знаходимо в усній народній творчості: приказках, прислів'ях, коліскових, казках, народних іграх тощо. Перші писемні джерела, у яких висвітлюються норми народного виховання, з'являються в період Київської Русі. Прикладом є «Повчання Володимира Мономаха дітям» (1096 р), спрямованого на осмислення нащадками суті й сенсу народних чеснот і норм моралі.

Видатний український філософ Г. Сковорода відстоював думку про здатність простого народу до самостійної творчості у вихованні дітей. «Правильне виховання криється у природі самого народу, як вогонь і світло в кремені», – зауважував Г. Сковорода². За словами мислителя, кожен має пізнати свій народ, а в народі – себе. І прекрасне все те, що чисте, природне, тобто не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу «Хто серцем чистий і душею». Отже, виховання дітей повинно відповідати природі свого народу, і це є незамінним засобом ширення знань та пізнання навколишнього світу.

В контексті дослідження традицій родинного виховання, вчені почали оперувати новими термінами та визначеннями. Прикладом є дефініція «народна педагогіка». В науковий обіг цей

термін впровадив О. Духнович. Культурно-освітній діяч Закарпаття один із перших в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом наукової педагогіки, надрукувавши перший підручник з народної педагогіки у 1857 р. під назвою «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельських». У вступному слові до «Народної педагогії» (педагогіки) автор писав, що людину представляють натура, наука і звичай³. Дослідник у своїх шкільних підручниках, букварях, книгах для народного читання широко представляв засоби української народної педагогіки. Він особливо звертав увагу на роль рідної мови у навчанні та вихованні дітей.

Видатний український педагог М. Стельмахович, який присвятив родинному вихованню чимало праць, відзначив: «Народна педагогіка – це багатотомний усний посібник навчання і виховання, який зберігається в пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується й удосконалюється, народна педагогіка наймудріша, найбагатша, найавторитетніша, найгуманніша, найдемократичніша»⁴.

Теоретичні проблеми і практичні питання освіти і виховання в Україні, а саме народної педагогіки, в кінці XIX – на початку XX століття розглядали такі відомі дослідники як Ю. Федькович, С. Васильченко, С. Русова, Т. Лубенець, Б. Грінченко та інші. Велике значення для збирання і популяризації надбань української народної педагогіки мала науково-дослідницька діяльність М. Драгоманова, В. Гнатюка, Ф. Колеси, Н. Заглади. Картини народного виховання, дитячий побут і обряди, присвячені важливим подіям у житті родини, зокрема дитини, детально описані й проаналізовані у праці українського етнографа Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», яка вийшла у Львові в 1906–1907 рр.⁵ Безцінні матеріали, зібрані Марком Грушевським, обробив доктор Зенон Кузеля, додавши пояснення про етнологічні зв'язки студій над українською дитиною з місцевими явищами в різних краях і в різних народів. І. Франко в рецензії на працю, з цього приводу зауважував: «Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу... Таку збірку зумів наш збирач (М. Грушевський – Л. С.) згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами...»⁶.

Науковий інтерес до проблематики родинного виховання відновився в кінці 60-х рр. XX століття і був нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського, творчість якого значною мірою базувалася на життєдайних джерелах народної педагогіки. Крилатою фразою стали його слова «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості»⁷. Талановитий педагог втілював свої ідеї в працях «Серце віддаю дітям», «Батьківська педагогіка» та інших, де неодноразово підкреслював, що народна педагогіка – це втілення духовного життя народу. Таким чином В. Сухомлинський підтвердив концепцію виховання особистості на основі культурно-історичних традицій рідного народу, вважаючи що дитина найкраще засвоює матеріал, коли емоційно його переживає, обіграє або використовує у своїй практиці.

Найбільш активно в останні десятиліття досліджував українську народну педагогіку М. Стельмахович. Він підготував цілий ряд праць, де ґрунтовно описав проблеми української етнопедагогіки та результати глибоких наукових досліджень, виконаних на основі застосування науково-педагогічних методів: «Мудрість народної педагогіки», «Народна дидактика», «Народна педагогіка», «Українська родинна педагогіка» та інших численних наукових розвідках. Заслужують на високу оцінку дослідження дитячого фольклору, дитячої субкультури, а саме наукова розвідка Г. Довженок «Діти і пісенний фольклор»⁸; М. Гримич «Дитяча субкультура як моделююча система»⁹; О. Боряк «Творення дитини як семіотичного феномена»¹⁰.

Народження і виховання дітей, безперечно, відбувається в родині й пов'язане з родинними традиціями та побутом. Головною метою виховання і навчання молодшого покоління був реальний процес побутового і трудового життя людей, тобто підготовка до трудової діяльності через передавання досвіду старійшин роду – від покоління до покоління. Безперечно, виховання дитини починається в родині. Це є те природне оточення, де дитина змалку усвідомлює свою належність до роду. З сивої давнини у свідомості українців утвердилося поняття родини, роду як святині, а виховання дітей – як першорядний обов'язок батьків. Досліджуючи українську міфологію, аналізуючи фольклорні тексти, можна простежити, що поряд із божественним культом Сонця, Води, Вогню, Землі у свідомості наших предків жив культ Матері, Роду. Погляди на батьків, родину в праукраїнців тісно переплітаються з оцінкою роду – тобто єдності ряду поколінь, які генетично походять від одного предка. Дуже часто в усній народній творчості поширені стійкі вислови: «вести рід», «з роду до роду», «від самого роду», «так на роду написано», «ні роду, ні плоду». В українському фольклорі зафіксовано багато народних афоризмів, де наголошується на важливості роду й родинних зв'язків: «Який рід, такий плід», «Яке коріння, таке й насіння», «Навіщо клад – коли в родині лад», «Без роду немає народу», «З родини йде життя людини» тощо.

М. Стельмахович, досліджуючи українську родину, взаємини між її членами та вплив батьківського авторитету на дитину, писав: «Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Коли народжувалася дитина, то її до складу приймали окремим обрядом. Ще складнішим і більш розвинутим був весільний обряд, яким об'єднували молоду пару з двох родів»¹¹. Фактори, які впливають на формування характеру дитини, її навиків, інтелектуальний розвиток, досить різноманітні. Це насамперед атмосфера у родині, доброзичливе ставлення до всіх членів сім'ї, гарний приклад батьків, дитячі забави та ігри, народні казки, пісні, колискові, звичаї та обряди, в яких дитина не просто бере участь, а виступає головною особою. Це – цілий дитячий світ, де є традиція й пам'ять багатьох поколінь.

Найближчим і найріднішим соціальним оточення дитини є її батько і мати. Від того, як батьки виховують своїх дітей, навчають працювати, передадуть свої знання (моральні цінності, культуру збереження та зміцнення здоров'я, підготовку до сімейного життя) залежатиме формування особистості. Це природний шлях: батьки навчають і виховують своїх дітей, передаючи свій досвід і надбання. В українській етнокультурі є величезний пласт обрядів, повір'їв, пов'язаних із вагітністю та народженням дитини. З першого дня народження, дитина й матір-породілля були під опікою інших членів родини: чоловіка-батька, бабусі, дідуся. В Україні повсюдно побутували звичаї вшанування матері новонародженого, що мали назву *«родини»*, *«одвідки»*, *«радосник»*¹².

Особлива роль у становленні та вихованні дитини належить матері. Жінка-мати стоїть на сторожі доброзичливої атмосфери в родинному середовищі, є джерелом знань, доброти, тепла і любові. Матір часто називають матуся, неня, матінка, ненька, матка, мама, а в українському фольклорі матір порівнюють з образом Сонця, Зірки, Голубки, Чайки та ін. В народі кажуть: *«Дитині заболить палець, а матері – серце»*, *«Нема батька – напівсирота, нема матері – повна сирота»*, *«Тільки в світі й правди, що рідна мати»*, *«Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки»*, *«Матір не купити, ані заслужити»*.

Батько, чоловік в українській родині є авторитетом, життєвим прикладом і захисником для матері та дітей. Одночасно він є уособленням духовно-моральних цінностей, трудової спрямованості дітей (переважно хлопчиків).

Народна мудрість чітко вказує на співвідношення соціальних і педагогічних ролей чоловіка та дружини в сім'ї, батька та матері у вихованні дитини: *«Чоловік у домі голова, а жінка – душа»*. Справжніми батьками вважалися ті, хто не лише народив дитину, а й виростив, виховав, «до ума довів». У громаді батьків, які були гарним прикладом не тільки для своїх дітей, а й для чужих, поважали й шанували. Часто старші люди казали: *«Який прут, такий тин, який батько, такий син»*, *«Од доброго коріння добрий і поганець одійде, од доброго батька – добра й дитина»*.

З огляду на життєву мудрість та досвід не менш відповідальна роль у народній педагогіці, зокрема у вихованні дітей, належить бабусям та дідусям. Старші члени родини уособлювали єдність поколінь і ставали для дітей справжніми вчителями. Маючи великий життєвий досвід, передавали свої знання малечі: розказували казки, співали колискові та дитячі пісні, виготовляли іграшки, загадували загадки а також долучали до посильної праці. Адже з перших днів народження дитина була включена в життєдіяльність родини і набирала досвіду від батьків, старших братика чи сестрички, від бабусі та дідуся. «Слово батьків або старших у родині було законом для молодших. Вони вже змалку мали свої обов'язки, вчилися різної роботи, посильно працювали. Дівчатка переймали науку від матері, хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда, – зауважувала Лідія Орел, описуючи родинний і громадський побут. Дітей любили, але завжди ставилися до них вимогливо, дозволяли далеко не все, за провини часом карали. Існували певні правила поведінки для дітей. Малим не завжди дозволяли слухати розмови дорослих, а тим паче втручатися в них»¹³. В українських родині традиційно підготовка дітей до трудової діяльності ґрунтувалася на прямій передачі досвіду – від батьків до дітей. Вдалими методами навчання були особистий приклад дорослих, практична участь дітей у виробничому процесі та спільна праця. Недарма батьки долучали дітей до виконання якоїсь легкої роботи, особливо працюючи по господарству чи на землі. Український етнограф, фольклорист Микола Ткач наголошував, що розвиваючи і вивершуючи споріднену справу, людина тим самим дає потужний ріст дереву роду¹⁴.

Хотілося б ще звернути увагу на родинну обрядовість, де дітям належить важлива місія як продовжувачам роду, носіям родинних цінностей та культури сім'ї. Загалом родинні традиції і родинна обрядовість є складовою народної педагогіки, що містить цілісну систему засобів й різних методів передачі інформації та життєвого досвіду від батьків до дітей.

Вагомою складовою в народній педагогіці є дотримання та святкування в родині календарно-обрядових свят упродовж року. Календарна обрядовість українців – це своєрідна унікальна енциклопедія етнокультури. «Обов'язковим компонентом календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, розваги тощо», – наголошує О. Курочкін¹⁵. Календарна обрядовість супроводжується проведенням відповідних обрядів та виконанням пісень, приурочених до кожної пори року: зимою – колядки, щедрівки, віншівки; весною – веснянки, хороводи, заклички, гаївки; літом – троїцькі, купальські, жниварські та обжинкові пісні.

Важливим є той факт, що дітям під час проведення та святкування календарних свят належить визначальна роль в обрядодіях. «Малі діти та молодь були активно включені в усі сфери життєдіяльності українського соціуму: громадську, обрядову, календарну, магічну тощо... це було пов'язано з віруванням, що дитина чиста, безгрішна істота» – зауважує І. Ігнатенко¹⁶. Прикладом є свято Різдва, де наймолодший хлопчик вносив Коляду, Дідуха. Це було ознакою продовження роду й добробуту в родині. Колядувати починали діти, першим мав бути хлопчик, а вже після дітей – продовжували обряд і дорослі. Перед Великоднем діти долучалися до роботи під час приготування до свята, розписували писанки й разом з батьками освячували в церкві. На свято Маковія у церквах освячували колоски пшениці, головки маку та квіти. «Маковійську квітку» переважно освячували дівчатка, а потім ці букетики тримали в оселі як оберіг. 14 вересня на «Семена», ще за козацькою традицією, справляли пострижини молодих хлопців і вперше садовили їх на коня. Під час проведення такого обряду головними були хлопці. «Обрядові форми участі дітей у ритуальному житті громади зумовлювалися традиційними уявленнями про можливість використання цієї верстви до повноліття і символізували її причетність до процесів стадії зародження та початку космобіологічного світу»¹⁷.

Отже, під час проведення родинної обрядовості, календарно-обрядових свят у такий спосіб наші предки долучали дітей до народних традицій. Виконувалася основна мета – виховання молодого покоління, відтворення і продовження традицій родинного. Народна педагогіка, починаючи з паростків свого зародження й до сьогодення, прагнула навчити, виховати і підготувати дитину до самостійного життя і, водночас, висувала потребу всебічної підготовки до нього. Культурне буття українців у всіх його виявах переконує, що родинне виховання є феноменальним чинником збереження етнокультури, примноження традицій народного виховання дітей та показує національно-культурну самобутність українців.

¹ Ушинський К. Д. Про народність у громадському розвитку // Вибр. твори: У 2 т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 102.

² Сковорода Г. Педагогічні ідеї Г. Сковороди / За ред. О. Г. Дзевєріна. – К., 1972. – С. 154.

³ Духнович О. В. Народна педагогіка // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К., 2003. – С. 200–206.

⁴ Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К., 1997. – С. 4.

⁵ Марко Грушевський. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / упоряд. та автор післямови Я. Левчук. – К., 2006. – 256 с.

⁶ Франко І. Я. Рецензія на працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» // Марко Грушевський. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – С. 8.

⁷ Сухомлинський В. Вибрані твори. У 5 т. – Т. 1–5. – К., 1976–1977. – С. 269.

⁸ Довженко Г. Діти і пісенний фольклор // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 117–137.

⁹ Гримич М. Дитяча субкультура як моделююча система // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., – С. 175–190.

¹⁰ Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 13–31.

¹¹ Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. – К., 1996. – С. 13.

¹² Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 105.

¹³ Орел Л. Українська родина: Родинний і громадський побут. – К., 2000. – С.100.

¹⁴ Ткач М. М. Дерево роду. – К., 1995. – С. 66.

¹⁵ Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К., 1994. – С. 182.

¹⁶ Ігнатенко І. Діти в обрядово-магічних практиках сільського соціуму. Життєвий цикл людини в обрядах та віруваннях українців: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. – К., 2015. – С. 43.

¹⁷ Щербак І. Обрядові функції дітей і підлітків // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Том І. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008– С. 116.

В статтє рассматриваются традиции семейного воспитания, которые основываются на опыте народной педагогики. Показано роль и место ребенка в семье и общественной среде, используя обрядодействия семейных и календарных праздников как этнокультурное самовыражение украинцев. Исследуя традиционную культуру нашего народа, убеждаемся в том, что семья есть уникальной национально-культурной средой для всестороннего развития ребенка.

Ключевые слова: народные традиции, обрядодействия семейных и календарных праздников, этнопедагогика.

The traditions of family education and training based on the experience of folk pedagogy are considering in the article. The role and place of the child in the family and the public environment, using ritual actions of the family and calendar holidays as an ethnocultural expression of Ukrainians, is shown. By studying the traditional culture of our people, we are convinced that the family is a distinctive national and cultural environment for the comprehensive development of the child.

Keywords: folk traditions, ritual actions of the family and calendar holidays, ethnopedagogy.